

ЛИТЕРАТУРА

1. Чудаков А.П. Мир Чехова: возникновение и утверждение / А.П. Чудаков. – М.: Советский писатель, 1986. – 350 с.
2. Курляндская, Г.Б. Эстетический мир И.С. Тургенева - Орел: Изд-во ОГТРК, 1994.- 343 с.
3. Минков В.Я. Художественный мир прозы А.П. Чехова. – М.: МГУ, 1982. – 163 с.
4. Тюхова Е. В. ""Дворянское гнездо" Тургенева и "Дом с мезонином" Чехова (к вопросу о традициях). // Спасский вестник. – 2000 - № 7. - С. 43-50.
5. Сахаров В. Высота взгляда (Тургенев и Чехов)// Режим доступа - www.ostrovok.de/old/prose/saharov/essay010.htm
6. Литературная энциклопедия терминов и понятий / Глав. ред. А.Н. Николюкин. – М.: НПК «Интелвак», 2001. – 1595 с.
7. Хализев В.Е. Теория литературы/ В.Е. Хализев. – М.: Высшая школа, 1999. – 398 с.
8. Тургенев И.С. Полное собрание сочинений и писем в 28 т. / И.С. Тургенев. – М.: Наука, 1964.
9. Чехов А.П. Полное собрание сочинений и писем в 30 т. / А.П. Чехов. – М.: Наука, 1977.
10. Рубина С.Б. Природа иронии Чехова / Межвуз. сб. науч. ст. под ред. С.А. Голубкова, М.А. Перельгина и др. – Самара: 2004. – С. 152-159.
11. Ницше Ф. Собрание сочинений: в 2 т. – 2-е изд. - М.: 1989.

УДК 82.0.091

ІНТЕРДИСЦИПЛІНАРНІ ВИМІРИ ПРОБЛЕМИ ТИПОЛОГІЇ ДИСКУРСІВ ТА ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧА АНАЛІТИКА

Черняк Ю.І., завідувач наукової лабораторії ренесансних студій

Класичний приватний університет

У статті розглядається поняття «дискурс», яке останнім часом усе частіше вживається в літературознавстві. Автор наводить декілька класифікацій дискурсу, що були запропоновані лінгвістами, філософами, культурологами, фахівцями в галузі семіотики. Особливу увагу приділено сутнісним аспектам понять «дискурс в літературі» та «літературний дискурс». Стаття націлена на те, щоб запропонувати типологію дискурсу, релевантну природі літературознавчих досліджень.

Ключові слова: дискурс, типологія, комунікація, літературний дискурс, інтертекстуальність, базовий концепт.

Черняк Ю.И. ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНЫЕ ИЗМЕРЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ ТИПОЛОГИИ ДИСКУРСОВ И ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКАЯ АНАЛИТИКА / Классический приватный университет, Украина.

В статье рассматривается понятие «дискурс», которое в последнее время все чаще используется литературоведами. Автор приводит несколько классификаций дискурса, предложенных лингвистами, философами, культурологами, специалистами в области семиотики. Особое внимание уделено сущностным аспектам понятий «дискурс в литературе» и «литературный дискурс». Статья нацелена на то, чтобы предложить типологию дискурса, релевантную природе литературоведческих исследований.

Ключевые слова: дискурс, типология, коммуникация, литературный дискурс, интертекстуальность, базовый концепт.

Chernyak Y.I. INTERDISCIPLINARY APPROACH TO THE TYPOLOGY OF DISCOURSES AND THE PERSPECTIVES OF LITERARY ANALYSIS / Classic Private university, Ukraine.

The article deals with the notion of discourse as it is used by literary scholars. The author represents some classifications of discourse elaborated in the framework of linguistics, philosophy, cultural studies and semiotics. Special attention is paid to the essential aspects of discourse in literature and literary discourse. The aim of the article is to suggest a typology of discourses which is relevant to the nature of literary studies.

Key words: discourse, typology, communication, literary discourse, intertextuality, basic concept.

Розвиток літературознавства першого десятиліття XXI ст. позначений очевидною інтердисциплінарністю, що стала наслідком інтенсивного і продуктивного діалогу в царині

гуманітаристики. Ще наприкінці минулого століття розпочався так званий «культурологічний поворот», який суттєво розширив горизонти інтерпретації художнього тексту за рахунок залучення найрізноманітніших контекстів (від побутово-повсякденного до соціокультурного й політичного). За словами американського вченого В.Лейча, літературознавчі дослідження поступово ставали частиною більш широких культурологічних досліджень, відбувалося «переміщення від есенціалізму літературності в бік суспільних кодів, конвенцій і репрезентацій», це у свою чергу призвело до того, що в поле зацікавлень все частіше стали потрапляти не тексти, а дискурси [1, XI].

Завдяки зусиллям представників «нового історизму» (С.Грінблат, Л.Монроз, К.Галлахер та ін.) в теорію літератури була привнесена «необхідна й бажана відкритість на цілість практик культурного універсуму, з якими в очевидний спосіб пов'язані практики писання й читання літератури» [2, 464]. Важливу роль у цьому процесі своєрідного оновлення літературознавчих студій після тотального панування структуралізму і деконструктивізму відіграли також наукові часописи «Критика в університетах» (“Criticism in the University”) та «Культурна критика» (“Cultural Critique”). За влучним виразом польської дослідниці А.Бужинської, «теорія почала поволі перетворюватися на плюралістичний універсум (історично) локалізованих дискурсів – «практик писання», які... не мали утворювати апріорних моделей, а потрактовували літературу як постійно відкриту проблему» [2, 441].

Постструктуралістський злам 60-80-х років минулого століття здійснив ревізію не лише засадничих теоретичних тез і аналітичних стратегій, але і термінологічного апарату літературознавчої науки, збагативши його категоріями і поняттями, запозиченими з філософії, лінгвістики, культурології, історії та соціології. Одним із таких понять, генеза якого навряд чи може бути пов'язана лише з однією науковою сферою, а має яскраво виражений міждисциплінарний характер, є дискурс. У вербальній парадигмі постмодернізму ця лексема набула не лише величезної популярності, але й надзвичайно широкого семантичного спектру. У літературознавчих працях слово «дискурс» вживається у декількох смислах, що ставить на часі проблему його термінологічної конкретизації. Однією з інтелектуальних процедур на цьому шляху може стати осмислення тих класифікацій дискурсів, які були запропоновані науковцями в різних сферах гуманітаристики. Думається, що досвід, набутий сучасною лінгвістикою, семіотикою та філософією, сприятиме упорядкуванню вживання терміна «дискурс» в літературознавчій аналітиці.

Мета цієї статті полягає в тому, щоб на основі аналізу існуючих класифікацій дискурсу запропонувати таку типологію дискурсів, яка б була релевантною завданням і функціям сучасної науки про мистецтво слова.

Типологія дискурсів як загальнотеоретична проблема тривалий час залишається однією з найбільш провокативних у сучасній гуманітаристиці. Розмитість семантичних меж поняття „дискурс”, об'єктивне існування доволі широкого кола критеріїв, які можуть бути покладені в основу класифікацій дискурсивних практик, спокусливе бажання використовувати термін „дискурс” у найрізноманітніших ситуативних, жанрових і сценарних моделях суттєво ускладнюють вирішення згаданої проблеми.

Найбільш простим і очевидним у цьому плані є, без сумніву, розподіл дискурсів на усні й письмові залежні від каналу передачі інформації: акустичного – у першому випадку і візуального – в другому. Причому усний дискурс – це первинна, фундаментальна форма існування мови, а письмовий дискурс є лише похідним від усного. Відмінність каналів передачі інформації кардинальним чином позначається на процесах розгортання усного і письмового дискурсів (детально це питання розглянуто В.Чейфом[3]). По-перше, в усному дискурсі породження мови та її розуміння відбуваються синхронізовано, а в письмовому – ні. При розгортанні усного дискурсу, крім того, має місце явище фрагментації: мова породжується імпульсами, квантами – так званими інтонаційними одиницями, які відокремлені одне від одного паузами, мають відносно завершений інтонаційний контур і зазвичай співпадають з простими предикаціями, або клаузами (clause). При письмовому ж дискурсі відбувається інтеграція предикацій в складні речення та інші синтаксичні конструкції. По-друге, усний дискурс характеризується наявністю контакту між мовцем і адресатом у просторі й часі, а в письмовому дискурсі подібного контакту, як правило, немає.

Щоправда, останнім часом внаслідок розвитку інформаційних технологій з'являються нові різновиди електронних дискурсів, які поєднують риси усного і письмового дискурсів. Зразками таких „синтетичних” дискурсів слугують, приміром, електронна пошта та спілкування в режимі Talk (або Chat). Останнє, зокрема, передбачає „розмову” двох співрозмовників за допомогою комп'ютерної мережі, коли на одній половині екрану учасник діалогу пише власний текст, а на іншій може бачити текст свого співрозмовника.

Одна з перших спроб класифікації дискурсів була здійснена засновником комунікативної філософії Ю.Габермасом. Він виокремив п'ять видів дискурсу, які реалізуються залежні від ситуації:

- дискурс як засіб комунікативної дії (наприклад, розмова з метою інформації та навчання або задалегідь організований диспут);

- дискурс як засіб ідеологічного впливу, тобто комунікативна дія, яка лише позірно приймає форму дискурсу (усі форми ідеологічного виправдання);
- терапевтичний дискурс, де створення умов для дискурсу править за підґрунтя саморефлексії (психоаналітична розмова між лікарем та пацієнтом);
- нормальний дискурс, який слугує обґрунтуванню проблематичних претензій на значення (наприклад, наукова дискусія);
- нові форми дискурсу (навчання за допомогою дискурсу замість дискурсу як засобу для інформації та інструкцій, модель вільної семінарської дискусії за Гумбольдтом) [4, 91].

Доволі цікава спроба побудови типології дискурсів була здійснена і в лоні лінгвістики: авторитетний російський мовознавець В.І.Карасик обґрунтував правомірність побудови класифікації на основі дихотомії персонального і інституціонального. При цьому ключовим компонентом цього соціолінгвістичного за своєю природою підходу став антропоцентричний вимір будь-якого дискурсу як такого. «З позиції соціолінгвістики, – наголошує В.І.Карасик, – можна виділити два основні типи дискурсу: персональний (особистісно-орієнтований) та інституціональний. У першому випадку мовець виступає як особистість у всьому багатстві свого внутрішнього світу, у другому випадку – як представник певного соціального інституту» [5, 6].

До першого типу, як думається, можна віднести, наприклад, дискурс дружнього спілкування, який може розгортатися в найрізноманітніших ситуаціях (бесіда членів родини під час обіду, розмова між пасажирами в купе, спілкування між малознайомими людьми, що випадково опинилися в спільному контактному середовищі: батьківські збори, футбольний матч, черга біля вокзальної каси тощо). Ключовою ознакою при цьому виступає наявність індивідуального начала, яке гіпотетично може впливати на організацію і характер дискурсу. Так, якщо в одному купе випадково зустрілися два шанувальники творчості Вільяма Шекспіра, то спільність зацікавлень у ході спонтанного розвитку комунікативної ситуації може породити розгортання дискусії щодо проблеми авторства (так зване «шекспірівське питання»), проблеми «розгадування» адресата шекспірівських любовних сонетів (до кого звернені любовні зізнання Шекспіра, хто приховується під масками «смаглявої леді» та «юного друга» – героїв сонетарія), проблеми новітніх екранізацій чи театральних інтерпретацій творів Великого Барда. Компетентність, ступінь поінформованості, характер і масштаб мислення, риторичні здібності комунікантів виступатимуть при цьому не лише як прояви їхніх особистісних характеристик, але і як такі собі генератори комунікативних імпульсів, що формують тіло дискурсу.

У цьому випадку під тілом дискурсу мається на увазі «необмежена кількість висловлювань як тих, що були вже втілені у практиці комунікації, так і можливих ..., однак висловлювань не будь-яких, а лише тих, що вибудовуються в системі силових ліній соціокультурного поля даного дискурсу» [6, 98]. Прикметно, що ступінь залучення інших комунікантів до процесу розгортання згаданого дискурсу (розмова про В.Шекспіра в купе залізничного вагону) детермінований їхніми власними персональними особистісними характеристиками. Спектр цих характеристик може бути надзвичайно широким: від емоційного настрою до світоглядних орієнтацій. Втім, за будь-яких обставин ці характеристики залишаються антропологічними за своєю сутністю, що дає підстави кваліфікувати щойно змодельований дискурс як персональний.

Другий тип дискурсу – інституціональний – обов'язково передбачає наявність певної інституціональної спільності учасників комунікації. На думку В.І.Карасика, в інституціональних дискурсах учасники обов'язково мають статусно-рольові амплуа [5, 11]. Прикладами таких дискурсів можна вважати будь-які професійно-орієнтовані дискурси (науковий, освітньо-педагогічний, медичний, юридичний та ін.), інформаційні (дискурс засобів масової інформації, мережа Інтернет), політичний, релігійний та ін. Думається, що для інституціонального дискурсу статусно-рольовий розподіл функцій комунікантів виявляється більш вагомим чинником при визначенні домінуючих механізмів структурування дискурсу, ніж особистісно-орієнтовані характеристики. Так, приміром, якщо розглядати шекспірівський дискурс, що розгортається в сценарній моделі такої комунікативної ситуації, як університетська лекція, то викладач виконує при цьому дискурсну роль всезнаючого носія інформації, щоправда, імпульси для розгортання дискурсивності можуть йти і від представників студентської аудиторії, вербалізуючись у вигляді запитань, зауважень, провокативних ремарок тощо. Сценарна модель екзамену передбачає діаметрально протилежний розподіл рольових амплуа між учасниками комунікації, що впливає більшою мірою на структуру, ніж на зміст дискурсу.

Доволі оригінальну модель типології дискурсів пропонує А.В.Олянич – автор ґрунтовної монографії «Презентаційна теорія дискурсу» (2004). Однією із засадничих тез теорії А.В.Олянича виступає ідея про зв'язок іманентних властивостей дискурсу з ієрархією потреб, що «виступають як форма прояву, вирішення і відтворення об'єктивної суперечності між їхнім носієм та умовами його життя» [7, 127]. На думку російського вченого, будь-який дискурс співвідноситься з тією чи іншою потребою, або кількома потребами водночас: «Так само, як інколи переплітаються потреби людини, як вони трансформуються і

переходять з низького на більш високий рівень, так само трансформується і її мовлення, різні типи дискурсів взаємопроникають один в один, що уможливило типологізацію дискурсів в залежності від типу потреб» [8, 57]. А.В.Олянич розподіляє основні дискурси на шістнадцять груп у відповідності до визначених ним основних потреб. При цьому естетичним потребам, наприклад, відповідають чотири дискурси (художній, глуттонічний, фікціональний та дискурс етикету), потреби у продовженні роду – побутовий альковно-інтимний дискурс. Деякі дискурси, згідно з класифікаційною схемою А.В.Олянича, одночасно відповідають різним потребам: зокрема педагогічний – потреби саморепрезентації та потреби в передачі історико-духовних та культурних цінностей [8, 51-53].

Погоджуючись у цілому з думкою А.В.Олянича, що «з ускладненням якості потреб збільшується кількість дискурсів, які підтримують ту чи іншу складну потребу» [8, 53], навряд чи можна запропоновану ним класифікацію визнати системною і переконливою. Зокрема, залишається незрозумілим, чому художній дискурс у нього орієнтований виключно на задоволення естетичних потреб, і жодною мірою не корелюється з такими потребами, як потреба в саморепрезентації, потреба в передачі історико-духовних і культурних цінностей чи потреба в передачі знань та інформації? Адже, приміром, літературно-художня творчість – один із найпоширеніших різновидів художнього дискурсу – спрямовується, без сумніву, на задоволення не лише гедоністичних, але й інтелектуальних і пізнавально-повчальних потреб (тут достатньо нагадати хоча б славнозвісний імператив Горація «розважаючи – повчай»), та впливає на формування світоглядних принципів, аксіологічних уявлень та моделі поведінки людини у соціумі. Тож типологія дискурсу, запропонована А.В.Оляничем, не є релевантною завданням літературознавчих студій, хоча деякі наукові спостереження цього дослідника, безперечно, заслуговують на увагу.

Відомий російський семіотик І.В.Силантьєв, котрий розглядає проблему класифікації дискурсів у широкому культурологічному аспекті, вважає за необхідне при вибудовуванні типологічної схеми враховувати дискурсну роль того чи іншого учасника комунікації. Визнаючи дискурсні ролі комунікантів двома взаємодіючими, але достатньо незалежними початками дискурсу (ця думка генетично пов'язана з концепцією «мовних ігор» Л.Вітгенштайна [9, 100-133]), І.В.Силантьєв виявляє ті конститутивні ознаки дискурсу, на які слід звертати увагу при створенні класифікаційної схеми.

Перша з них – *тематична* ознака, адже саме тематичне начало виступає однією з первинних основ для утворення дискурсу та підтримання його відносної стабільності. Тема може слугувати домінантою дискурсу і, відповідно, його диференціюючою ознакою. Тематичні дискурси, на думку російського вченого (і з нею важко не погодитись), мають здебільшого тимчасовий або періодично відновлювальний характер, залежну від характеру та тривалості інтересу до цієї теми в спільноті, яка здійснює даний дискурс [6, 108-109]. Типовими зразками тематичного дискурсу можна вважати дискурс корупції влади, дискурс федералізму або дискурс щодо статусу російської мови, які постійно інспіруються в Україні політиками напередодні чергових виборів.

Друга конститутивна ознака – ознака *спільності* учасників комунікативної практики, що підтримують дискурс. Це може бути спільність інтерперсонального характеру (сім'я, компанія друзів, пара закоханих, випадковий знайомі), спільність ситуації (проблемні дискурси «пасажирів у купе поїзда», «покупців у черзі»), спільність тієї чи іншої субкультури (міська молодь на «тусовці» чи дискотеці, болільники на футбольному матчі, байкери, толкієністи, антиглобалісти ...) [6, 109]. Разом з тим, різні типи дискурсних спільностей можуть поєднуватись: інтерперсональні дискурси можуть розвиватися в середовищі інституціональних, а інституціональні – обростати субкультурними ознаками та відповідною дискурсною динамікою.

Використання наведених конститутивних ознак у якості критеріїв класифікації дозволило І.В.Силантьєву загальний масив існуючих дискурсів розподілити таким чином. «З одного боку, – пише він, – типи дискурсів за ознакою спільності учасників – інтерперсональні, ситуативні, субкультурні та інституціональні дискурси, і з іншого боку – тематичні субдискурси, які мають структурно підпорядкований характер і здатні реалізовуватися в рамках інших дискурсів» [6, 110]. При цьому дискурси духовної та художньої культури, як слушно зазначає російський вчений, не вписуються в межі запропонованої типології, оскільки вони наділені специфічним статусом і мають доволі своєрідний характер функціонування як у суспільстві в цілому, так і в особистісній сфері людини.

Серед конститутивних ознак дискурсу І.В.Силантьєв називає також і його інтертекстуальну природу. Розвиваючи ідею М.Пешьо [10, 267-268] та солідаризуючись з відомим філософом М.Фуко [11], він підкреслює, що «кожний дискурс – оскільки він, що існує і функціонує в системі інших дискурсів – відображає у своєму «тілесному» складі, у репертуарі своїх, у тому числі можливих, висловлювань, – інші й чисельні дискурси, і сліди цих відображень ми знаходимо в текстах» [6, 110]. З огляду на це, І.В.Силантьєв поділяє дискурси на первинні, або нижчі та складні, які несуть у собі, у своїх стратегіях, тематиці, інтенціональності й текстуальності текстові сліди нижчих дискурсів.

Інтертекстуальність дискурсу, як і інша його ознака – інтердискурсивність (тобто спроможність

дискурсів зустрічатися, перехрещуватися і взаємодіяти в межах єдиного тексту), більшою чи меншою мірою властиві практично кожному дискурсу, втім, навряд чи ці дві характеристики правомірно вважати диференційно типологізуючими ознаками. Думається, що, класифікуючи дискурси з огляду на їхню потенційну можливість вбирати в себе риси чи іманентні властивості інших дискурсів, варто брати до уваги спроможність елементів, запозичених з одного дискурсу в інший, виступати там у як **системоутворюючі ознаки**. Так, наприклад, залучення елементів естрадно-сатиричного дискурсу (пародійності, вербального гумору, фарсовості та ін.) у тексті естрадної мініатюри «Гамлет» – гротескної пародії Михайла Задорнова на телевізійну програму «Вікна» – виконує не лише структуроутворюючу, але і смислопороджуючу функцію. Комунікація автор (виконавець) – реципієнт (глядацька аудиторія) породжує доволі цікавий різновид дискурсу, який собі квазішекспірівський субдискурс. Його семіотичний простір детермінований авторською інтенцією (саркастично спародіювати скандально відому телепрограму), а дискурсивне тіло сформоване елементами шекспірівського тексту (імена персонажів, сюжетні ходи, алюзії, ремінісценції та ін.). Цей дискурс не є гомогенним і може розглядатися в різних системах координат (гумористичний текст, спрямований на саркастичне висміювання низькопробного продукту масової культури; інтерпретація загальновідомого літературного сюжету мовою сленгу та з залученням реалій сучасного соціального життя; естрадний виступ, покликаний розважити публіку шляхом актуалізації добре знаних шекспірівських ремінісценцій, що подаються в гротескному вигляді) або навіть у різних парадигматичних сітках.

Отже, усю сукупність гіпотетично можливих дискурсів з певною долею умовності можна поділити на поліморфні, природа яких характеризується гетерогенністю, розгалуженістю й ускладненістю, та ізоморфні, яким притаманний низький ступінь інтертекстуальності й інтердискурсивності.

Зразком ізоморфного дискурсу, приміром, можна вважати наукову полеміку професійних шекспірознавців щодо інтерпретації гамлетівських вагань: одні розглядають славнозвісну нерішучість принца Датського як прояв слабкості його духу (Г.Гарднер [12], Т.С.Еліот [13]), інші – як наслідок суто гуманістичних світоглядних орієнтацій (Г.Чарлтон [14, 101-102], О.Анікст [15, 75], Дж.К.Гантер [16, 104]). Втім, практично всі літературознавці в процесі аргументації власних позицій апелюють до Шекспірового тексту, використовуючи свої знання щодо особливостей художнього мислення автора, філософських поглядів тогочася, соціокультурного контексту як допоміжні чинники структурування наукового дискурсу. Їхні дискурсивні стратегії не виходять за межі суто літературознавчих аналітичних процедур і це забезпечує певну гомогенність даного дискурсу.

Якщо ж взяти до уваги загальну сукупність інтерпретацій природи гамлетівських вагань, які з'явилися в більш широкому комунікативному просторі, тобто виникли в лоні інших, нелітературознавчих дискурсів (психоаналітичного, літературно-художнього, театрознавчого та ін.), то вони формують інший тип дискурсу – поліморфний. Так, зокрема, батько психоаналізу Зигмунд Фройд взагалі категорично заперечує сам факт гамлетівських зволікань. На думку Фрейда, принц не спроможний примусити себе убити Клавдія, оскільки перебуває в полоні спогадів про ненависть до рідного батька, що зумовлена фізіологічним потягом до власної матері (Едиповим комплексом). Підсвідоме забороняє Гамлетові здійснити помсту, оскільки такий акт сприймається ним як своєрідне повторення злочину Клавдія [17]. Як бачимо, психоаналітичні ідеї З.Фрейда задають висхідні параметри наведеної інтерпретації, а сама вона водночас є елементом і суто шекспірівського дискурсу, і дискурсу психоаналітичного.

Факт бездіяльності принца Датського заперечує також і театрознавець Е.Велдок. На його думку, у процесі театральної постановки шекспірівської трагедії повністю зникає враження, що Гамлет зволікає з помстою, яке неодмінно народжується в читачів тексту. Річ у тім, що в ході сценічної реалізації рефлексія та розмірковування персонажа сприймаються глядачами як дія, і Шекспір – тонкий знавець театральної практики – неодмінно використовував цю модальність при художньому втіленні власного задуму [18]. Позиція Велдока конститує театрознавчий вимір шекспірівського дискурсу, надаючи йому стереоскопічності, завдяки якій він одночасно розгортається і в театральній (ширше – креативно-мистецькій), і в літературознавчій площинах.

У цілому ж очевидним є той факт, що протягом трьох останніх десятиліть, коли термін «дискурс» набув активного вжитку в дослідницькому полі літературознавства, сформувалося декілька функціональних традицій його використання. Кожна з цих традицій актуалізує певний спектр семантичного поля самого поняття, причому дискурс постає як форма оприявлення взаємодії літературного феномена (від художнього концепту, мотиву, твору, авторського доробку до літератури певного періоду, певної культурної спільноти чи світової літератури в цілому) з найрізноманітнішими нелітературними практиками. До останніх правомірно відносити ідеологію (дискурс влади у творчості певного письменника), релігію (пуританський дискурс в американському романтизмі), культуру в найширшому смислі (постмодерністський дискурс, ніцшеанський дискурс у модернізмі, наполеонівський дискурс в романтизмі, шекспірівський дискурс).

Не претендуючи на повноту висвітлення проблеми, зупинимось на найбільш частотних випадках вживання поняття «дискурс» у літературознавчих студіях і спробуємо запропонувати класифікаційну

модель, котра, як думається, дозволить увиразнити відмінності та акцентувати типологічні подібності певних дискурсів.

Одним із критеріїв такої класифікації може слугувати базовий концепт, а точніше та сфера, з якої він походить. Уся сукупність концептів при цьому поділяється на загальнокультурні та літературні. Під концептом маємо на увазі «згусток смислу» [19], який розкривається лише в ситуації комунікації, є «явищем різнорівневим, що одночасно належить логічній та інтуїтивній, свідомій та підсвідомій, індивідуальній та соціальній сферам» [20, 8]. Загальнокультурні концепти можуть функціонувати в літературних текстах, а система їхнього оприявлення в літературі (конкретному тексті, творчості певного автора, національній чи регіональній літературі якогось періоду та ін.) є, по суті, різновидом або типом дискурсу. Зразками такого типу є дискурс влади в історичних хроніках Шекспіра, дискурс волі в творчості Шевченка, антитоталітарний дискурс у табірній прозі радянського періоду тощо.

Якщо концепт генетично укорінений у певному художньому тексті або текстах, тобто має літературне походження, його правомірно називати літературним концептом. Сфера функціонування такого концепту не обмежується цариною мистецтва слова, адже він спроможний виходити в більш широку інтелектуально-духовну площину. Вступаючи там у діалогічні стосунки з багатьма різнорівневими феноменами та різноплановими контекстами (соціокультурним, ідеологічним, релігійним, політичним, побутовим та ін.), він створює певне дискурсивне поле, характер якого значною мірою визначається іманентною природою самого концепту.

З огляду на характер базового концепту всю сукупність дискурсів, які генетично чи функціонально пов'язані з мистецтвом слова, можна поділити на дві групи – загальнокультурні і власне літературні. Базовим у першій групі виступає певний філософський (світоглядний), онтологічний, естетичний чи інший позалітературний концепт, який знаходить осмислення і розвиток у літературній творчості письменників і оприявлюється в художніх текстах. Прикладом такого дискурсу є, приміром, дискурс свободи в ліриці Василя Стуса, дискурс вічної жіночності в поезії Олександра Блока, дискурс волі до життя у творчості Джека Лондона, дискурс музики в новелістиці доби Романтизму та ін. До другої групи відносимо дискурси, базові концепти яких генетично укорінені безпосередньо в літературі. Такі дискурси можна поділити на авторські, біля витоків яких стоїть творча особистість, та текстові, чії базові концепти сформовані певним художнім образом (гамлетівський дискурс), мотивом (фаустівський дискурс), а інколи навіть афористичним висловом автора («To be or not to be?», «Звелась гнилизна в Данськім королівстві» тощо).

Літературний авторський дискурс, як правило, характеризується наявністю певної персони, яку відомий французький філософ Мішель Фуко назвав «засновником дискурсивності». Біля витоків такого типу дискурсів завжди стоїть конкретна творча особистість, яка не тільки є автором власних праць (літературних або філософських творів, наукових гіпотез, теорій тощо), але й виступає своєрідним „провокатором”, інтелектуально-духовний пошук якого стимулює подальше розгортання мисленнєвої стихії, сприяючи появі інших нових текстів (думок, ідей, концепцій), полемічних переосмислень, новаторських інтерпретацій тощо. До „засновників дискурсивності” М.Фуко відносить авторів, які перебувають у так званій „трансдискурсивній позиції”, тобто створюють можливість і правила формування інших текстів, встановлюючи деяку незкінченну можливість дискурсів. Вони роблять можливими не тільки певну кількість аналогій, але й певну кількість відмінностей. Вони відкривають простір для чогось відмінного від себе і, тим не менш, належного до того, що вони заснували [11, 31-32].

Засновник дискурсивності створює, по суті, гіпотетичну можливість появи таких нових ідей, образів і, навіть, смислових концептів, які, будучи гносеологічно укорінені в його творчості, наділені певною самобутністю та являють собою певний крок у розвитку інтелектуально-духовної традиції.

Шекспіра цілком правомірно назвати засновником дискурсивності, а породжуваний його творчою особистістю і художніми текстами дискурс віднести до категорії літературних авторських. Творча спадщина великого англійця вже протягом чотирьох століть не просто залишається об'єктом незгасаючої уваги широкої аудиторії читачів і глядачів, а слугує джерелом, з якого струмують декілька потоків. Креативно-художній потік репрезентується низкою нових літературних творів (приміром, „Леді Макбет Мценського повіту” М.Лескова, „Гамлет Щигорського повіту” і „Степовий король Лір” І.Тургенева”, „Розенкранц і Гільденстерн мертві” Т.Стоппарда та ін.) та галереєю оригінальних художніх образів, генетично пов'язаних з шекспірівськими літературними персонажами. Інтерпретаційний потік (театральні версії, сценічні постановки, дослідницька аналітика тощо) спрямовується на розшифрування в шекспірівських текстах прихованих смислів і актуалізацію як вічних істин, так і злободенних проблем. Комунікативно-прагматичний потік (цілеспрямоване і детерміноване здебільшого позаестетичними спонуками використання алюзій, ремінісценцій, ейдосів і топосів Шекспіра в найрізноманітніших сферах людської активності) впливає на практичну життєдіяльність соціуму. Ці потоки в сукупності з Шекспіровими текстами як такими структурують масовій свідомості певні світоглядні концепти (приміром, концепт Гамлетівських вагань), інколи сприяючи формуванню культурних кодів, спроможних

актуалізуватися в конкретний період історії в контексті конкретної національної культури („Доктор Живаго” Б.Пастернака, „Колекціонер” Дж.Фаулза).

Другий різновид літературних дискурсів – текстові – безпосередньо пов'язаний з певними художніми творами, структурно-семантичні компоненти яких (образ, мотив, ідеологема, топос та ін.) слугують джерелом дискурсивності. Запускаючи механізм рефлексивного осмислення наявних у художньому тексті літературних концептів, людське мислення приорує його смисловий простір. Прикметно, що в дискурсі, головним чином, актуалізуються ті спектри значень, які є найбільш злободенними і корелюються з запитом чи викликами певного часу. До числа текстових дискурсів можна віднести, приміром, гамлетівський, донкіхотівський, фаустівський, донжуанівський та ін.

Підсумовуючи зазначимо, що більшість дискурсів, які тією чи іншою мірою пов'язані з мистецтвом слова, мають високий ступінь інтертекстуальності та інтердискурсивності. Щодо суто літературних дискурсів, то вони, як правило, є поліморфними і гетерогенними за своєю природою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Leitch V. Cultural Criticism, Literary Theory, Poststructuralism / Leitch V. – N.Y.: Columbia University Press, 1992. – 186p.
2. Бужинська А. Культурологічний поворот теорії / А. Бужинська: пер с польської С. Яковенка // Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів. Друга половина XX – початок XXI ст. / [Укл. Б.Бакули] – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 429-467.
3. Chafe W.L. Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics and point of view / W.L. Chafe // Subject and topic / ed. by C.N.Li – N.Y.: Academic Press, 1976. – P. 26-56.
4. Хабермас Ю. Комунікативна дія і дискурс – дві форми повсякденної комунікації / Ю.Хабермас: пер. Л. Ситниченко // Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996. – С. 84-90.
5. Карасик В.И. О типах дискурса / В.И. Карасик // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. – Волгоград, 2000. – С. 5-20.
6. Силантьев И.В. Текст в системе дискурсных взаимодействий / И.В. Силантьев // Критика и семиотика. – Новосибирск: Новосибирский государственный университет, 2004. – Вып. 7. – С. 98-123.
7. Демин М.В. Природа деятельности / М.В.Демин – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 168с.
8. Олянич А.В. Презентационная теория дискурса / А.В.Олянич. – Волгоград: Парадигма, 2004. – 507с.
9. Вітгенштайн Л. Tractatus logico-philosophicus; Філософські дослідження / Вітгенштайн Л. – К.: Основи, 1995. – 311с.
10. Пешё М. Прописные истины. Лингвистика, семантика, философия / М. Пешё // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса. – М.: Прогресс, 1999. – С. 225-290.
11. Фуко М. Что такое автор? / Фуко М: [пер. с франц.]. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. Пер. с франц. – М., Касталь, 1996. – С. 7-46.
12. Gardner H. The Business of Criticism / Gardner H. – Oxford: Oxford University Press, 1959. – 158p.
13. Eliot T.S. Hamlet and His Problems / T.S. Eliot // Selected Essays, 1917-1932. – L.: Faber and Faber, 1932. – 454p.
14. Charlton H.V. Shakespearian Tragedy / Charlton H.V. – Cambridge: University Press, 1952. – 246p.
15. Аникст А.А. Трагедия Шекспира «Гамлет»: Литературный комментарий / А.А.Аникст– М.: Просвещение, 1986. – 224с.
16. Hunter G.K. The Heroism of Hamlet / G.K. Hunter // Hamlet. Stratford-upon-Avon Studies / [ed. by J.R.Brown and B.Harris]. – L.: Edward Arnold, 1963. – P. 90-109.
17. Фрейд З. Царь Эдип и Гамлет (Фрагмент “Толкования сновидений”) / Фрейд З. [пер. с нем.]: // Художник и фантазирование.– М.: Республика, 1995. – 398с.
18. Waldock A.J. Hamlet: A Study in Critical Method / A.J.Waldock. – Cambridge: Cambridge University Press, 1931. – 99p.
19. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю.С.Степанов. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824с.
20. Зусман В.Г. Диалог и концепт в литературе. Литература и музыка / Зусман В.Г. – Нижний Новгород: ДЕКОМ, 2001. – 168с.